

Kefli İskəndər və Molla Abbasın təqdimatı dramatik nitq kontekstində

Şəfa Şakir qızı Əliyeva

*fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant,
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: shefa_eliyeva@hotmail.com*

Rəyçilər: filol.ü.e.d., prof. T.Q. Məmməd,
filol.ü.f.d., dos. S.M. İsmayılova

Açar sözlər: dramatik nitq, remarka, bədii təkrar, replika, obraz, monoloq, tənqidi realizm

Ключевые слова: драматическая речь, ремарка, художественное повторение, реплика, образ, монолог, критический реализм

Key words: dramatic speech, remark, artistic repetition, replica, image, monologue, critical realism

Cəlil Məmmədquluzadənin Azərbaycan dramaturgiyasında yaratdığı bir-birindən dəyərli sənət nümunələri dünyaca məşhur əsərlərlə yanaşı addımlamağa layiq unikal nümunələrdir. Dramaturq insanların avamlığını, fanatik dindarları, hələ həddi buluğa çatmamış qızları müqəddəs şəxslə qohum olmaq xatirinə uçuruma itələyən qohumları İskəndərin dili ilə kəskin şəkilə tənqid edir. "Molla Nəsrəddin" in dili ilə daha çox səsləşən İskəndərin nitqi məntiqi ardıcılıq, sual və nida cümlələrinin bolluğu ilə başqa bir məzmun və forma qazanır. Obrazın nitqində yerli-yerində istifadə edilmiş təkrarlar isə əsərə ağırlıq vermədiyi kimi, nisbətən ahəngdarlıq da qatır.

Cəlil Məmmədquluzadənin dramaturgiyasında fərqli məqamlardan biri də ünvanlı, yaxud müraciət formalı monoloqların üstünlük təşkil etməsidir. Bəzən monoloqlar insana deyil, hər hansı əşyaya, ədəbi detal kimi götürülmüş obyektlərə də yönəlmiş olur.

"İskəndər (kitaba). Tanıyıram səni. Mən də səni bir az oxumuşam. On beş il bundan irəli həmin otaqda mən də səni oxumuşam (oxuyur)" (2, s. 136).

İskəndər qardaşı ilə nitqini tamamladıqdan sonra Cəlalin oxuduğu kitabı əlinə alaraq keçmişini xatırlayır. Şərab şüşəsinin arxasında nə qədər gizlənməyə çalışsa da, bu səhnə İskəndərin daxilindəki narazılıqları, gizli sirləri açmaq baxımından dramaturq tərəfindən qurulmuş kiçik-həcmli monoloq nümunəsidir. Həcm etibarilə qısa olsa da, ideya-estetik məzmunu və bir sıra xüsusiyyətləri ilə bu nitq əsəri daha da əlvanlaşdırır. Monoloqun insana deyil, cansız əşyaya-kitaba müraciətlə söylənməsi də İskəndəri öz fikirlərini dilə gətirməyə sövq edən əsas amillərdəndir. Ətrafında onun fikirləri ilə razılaşmayan, onun gördüklərini görməyən, gözlərindən cəhalət pərdəsi asılı olan insanların düşüncələri ilə razılaşmaqdan ona cavab vermək iqtidarında olmayan bir vasitəni seçməsi də məhz buna görədir. Onun bu hərəkəti ətrafdakılar tərəfindən dəlilik, keflilik kimi qiymətləndirilsə də, içindəkiləri dilə gətirdikdən sonra daxilində yaranan rahatlıq onu heç bir "ağıllı"ya, "oxumuşa" əhəmiyyət verməməyə vadar edir. Yuxarıda verilmiş nümunə qəhrəmanın ona keçmişini xatırladan kitaba əsərin gedişatında göstərdiyi reaksiyasıdır.

Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyasına məxsus olan hər bir əsərdə tiplərin əksəriyyətinin nitqlərinin aydınlığı, qısa və lakonikliyi oxucu ilə ünsiyyətə, informasiyanın təsir gücünün artmasına şərait yaradır. Müəllif dram əsərlərində dialoqların təşkili zamanı tiplərin sadə, özü-

nəməxsus dillə ifadəsinə, personajların səciyyəvi xüsusiyyətlərinin öz nitqləri vasitəsilə aydınlaşdırılmasına çalışmışdır. Cəlil Məmmədquluzadənin dramaturgiyasındakı dialoqlar və monoloqlar bu gün də öz dəyərləri, dərin məzmunu və təsir gücü ilə əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır. Dramaturqun “Ölülər” pyesindəki replikalar ifadəliliyi, təsirliliyi ilə yadda qalır. İskəndər dramaturqun replikaları ilə əsərin bütün süjet xəttinə təsir edən, hər bir gülüşündə kinayə və “acı sarkazm” (1, 204) duyulan, cəmiyyət tərəfindən kefli, dəli kimi qəbul edilsə də bundan deyil, qəlb gözü ilə gördüklərindən əzab çəkən, mənəvi-emosional sarsıntılar keçirən bir obrazdır.

Bu vaxta qədərki ziyalı obrazlarından fərqlənən İskəndər öz arzu və istəklərinin reallaşmasında, eləcə də irəvanlıları gözləyən ciddi təhlükə qarşısında onları əzmkarlıqla və qətiyyətli şəkildə xəbərdar edib oyatmaqda nə qədər zəif və iradəsizdirsə, Şeyx Nəsrullah kimi saxtakarlığı ruhanilik adı altında gizlədən İsfahan lotusuna kim olduğunu söyləmək üçün şərab şüşəsindən güc alacaq qədər aciz bir obrazdır. Əsərdə təsirli, ifadəli replikalara lirik elementlərin, lirik sözlərin əlavə edildiyi səhnələrdə hərəkət dayanır. İskəndərin qardaşı Cəlal və bacısı Nazlı ilə olan səhnələrində hərəkətlər lirik ifadələr, sözlərlə əvəzlənir. Cəlal İskəndər arasındakı dialoqda həm intellektual elementlər, həm də emosional incəliklər özünü göstərir.

İskəndərin dialoqunda sözlərin ahəngi ilə yanaşı jest və mimikalar da böyük əhəmiyyət daşıyır.

“Qəhrəmanın daxili gərginliyini dialoqda pauza-susma anlarında duymaq olur” (4). Xüsusilə Nazlı ilə bağlı səhnələrdə onun replikalarından əvvəl susma anını görürük. Qəhrəmanın səssizliyi bir çox mənə daşıyır. İskəndər susmaqla bəzən deyəcək bir sözü olmadığını, bəzən mövzuya fikir bildirmək istəmədiyini, bəzən isə etirazını bildirir.

İskəndərin Şeyx Nəsrullahla olan dialoqu niyyət və duyğuları gizli saxlamayı, təkminliyi, səbirliliyi tələb edən vasitəli dialoqdur. Onların tanışlığının ilk səhnəsindəki qarşılıqlı dialoqları replikaların fərqliliyi ilə seçilir. Bu dialoqlarda İskəndərin replikaları dərin məzmunu, məntiqi düşüncələri, sözü yerində ustalıqla və məharətlə işlədərək yığcam və lakonik cavablar verməsi ilə seçilir.

İskəndərin ifşa və ironiya ilə dolu olan replikalarında, xüsusilə konflikt səhnələrində istehzalı gülüş diqqət çəkir. Cəmiyyətdə hər kəsin hörmətlə, ehtiramla qəbul etdiyi şəxslərlə nitqində İskəndər replikalarını adətən eyni sonluqla tamamlayırdı. “Mən ölüm əl ver! Lotusan, əl ver!” ifadəsi onun nitqində tez-tez təkrarlanırdı. “Təkrar əsərdə hərəkətin ritminin artırır, təkrarlanan söz və ya ifadənin psixoloji məzmununu dərinləşdirir. Bu təkrarlar bəzən açıq, bəzən isə gizli məzmun daşıyır” (3).

İskəndərin replikalarında açıq-aşkar eyham, ironiya, kinayə hissi duyulsa da, Şeyx Nəsrullahla son səhnədəki dialoqunda vasitəsiz nitqdən daha çox sirlərin gizləndiyi, mətnaltı mənə ifadə edən dialoqdur.

İskəndər obrazını C. Məmmədquluzadənin “Dəli yığıncağı” əsərindəki Molla Abbasla müqayisə etsək, yanılmırıq. Hər iki obraz ətrafda baş verən hadisələr qarşısında öz varlıqlarını unudub tamamilə başqa bir insan olmuşlar. Lakin hamı tərəfindən kefli və dəli kimi qəbul edilən bu insanlar öz daxili aləmlərində kim olduqlarını unuda bilməmişlər.

Molla Abbasın dialoqları lirik elementlərin, emosional çalarların zənginliyi ilə İskəndərin replikaları ilə oxşarlıq təşkil edir. Dialoqdakı lirik elementlər qəhrəmanı dərk etmək üçün bəzən çətinliklər yaradır. Lakin dramatik qəhrəman qarşısındakı insanların onu asan və tez başa düşmələrini və beləliklə məqsədə tez nail olmağı arzu edir. İskəndərlə müqayisədə Molla Abbas təkminli, azdanışan, öz ruhi vəziyyətlərini, hiss və duyğularını gizlətməyi bacarırdı. Belə olduğu halda doktor Lalbyuz kimin ağıllı, kimin dəli olduğunu aydınlaşdırmaqda çətinlik

çəkirdi.

“Molla Abbas. Hə, belə məəttəl qalarsan ha? Elə bilirsən dəlilərə həkimlik eləmək hasand işdi? Hə, bizi ələ salıbsan, ya özünü ələ salıbsan? Sən ki, bu camaatın dilini bilmirsən, indi tap görüm dəli kimdi, ağıllı kimdi? Hə, niyə məəttəl qalmısan? Niyə lal olmusan, cənab Lal-yuz?” (2, s. 55).

Molla Abbasın dəlillərlə olan dialoqu izahetməni tələb etməyən məlumatlandırıcı xarakter daşıyan dialoqdur. O, kəndin bütün dəlilərini ətrafına toplayaraq dəli dilində onlara moizələr oxuyur. Molla Abbasın həmin səhnələrdəki replikalarında həm emosional, həm də intellektual incəliklərə rast gəlinir.

İskəndərlə Molla Abbasın dialoqlarındakı fərqli məqamlardan biri də onların qarşı tərəfə olan münasibətidir. Həmsöhbətinə qarşı həssaslıq, fikirlərini rahat ifadə etmə qabiliyyəti, kəskin zəka, hazırcavablıq, qarşında duran insanı dinləmək bacarığı mükəmməl dialoqun qurulmasında əhəmiyyətli amillərdəndir. Bu amillər İskəndərin dialoqunda özünü göstərsə də, Molla Abbas əksinə qarşısındakının nitqinə fikir verməyən, ciddi söhbətlər zamanı mövzu ilə heç bir əlaqəsi olmayan replikalarla, yersiz mimika və jestlərlə tərəf müqabilini usandıran bir obrazdır.

Molla Abbasın nitqində hiss və həyəcanların daha qabarıq əks etdirilməsi nəzərə çarpır. Söhbət zamanı ani olaraq qəh-qəhə çəkib bərkdən gülür, bəzən isə ağlaya-ağlaya gözünün yaşını silir. Onun nitqində danışq dili ilə yanaşı bədən dili də aktivdir. O, əl-qol hərəkətləri, bütün bədəni ilə hadisəyə reaksiya verir, baş və əl hərəkəti ilə deyilənləri qəbul edir, rədd edir, razılaşır, inkar edir, bəzən də daxili gərginliyini qarşı tərəfə əks etdirməyə çalışırdı. Nitqi ilə ağıllı obrazı yaradan Molla Abbas heç kəsin şübhələnməməsi, Pırpız Sonanı tək qoymamaq üçün söhbət zamanı oynayır, mayallaq aşır, beləliklə, ətrafda dəli olduğuna şübhə qalmır. Dialoq zamanı bəzən acıqlı və hirsli, bəzən isə xüsusi intonasiya, avazla səslənən replikalar onun nitqini fərdiləşdirir.

C. Məmmədquluzadənin dramaturgiyasının tədqiqi və təhlili zamanı dramatik dialoq haqqında məlumat verilsə də, əsərin qəhrəmanlarının dramatik nitqləri dram nəzəriyyəsinin qaydalarına əsasən müqayisə edilməmişdir. Yuxarıda İskəndər və Molla Abbasın dialoqlarını müqayisə etməkdə əsas məqsəd onların düşüncə və davranış tərzlərindəki oxşar və fərqlilikləri göstərməklə bərabər, vasitəli və vasitəsiz dialoq, dramatik nitqin təşkilində bədii təkrarın və remarkanın rolunu nümunələrlə izah etməkdir. Eyni zamanda dialoqda danışq dili ilə bədən dilinin ahəngdarlıq təşkil edərək mükəmməl dramatik nitq yaratdığını da göstərməyə cəhd etmişik.

Məqalənin aktuallığı. Cəlil Məmmədquluzadənin dramaturgiyası hər zaman ədəbiyyatşünaslıq üçün əhəmiyyətli olmuşdur. Dramaturqun yaradıcılığı bir çox aspektlərdən araşdırılsa da, zəngin ədəbi irsə müraciət hər zaman öz aktuallığını qoruyur.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə Kefli İskəndər və Molla Abbasın müqayisəli dramatik nitqini təhlil edərək remarka, replika, pauzanın da rolu qeyd edilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali məktəblərin filologiya fakültələrində dərs vəsaiti, ədəbiyyat nəzəriyyəsi ixtisası üzrə köməkçi vəsait kimi, eləcə də öyrənilən əsərlərin səhnələşdirilməsində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980.
2. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 4 cildə. I cild. Bakı: Öndər, 2004.
3. <http://books.e-heritage.ru/book/10071245>
4. http://royallib.com/book/halizev_valentin/teoriya_literaturi.html

Ш.Ш. Алиева

Представление Кефли Искандера и Моллы Аббаса в контексте драматической речи

Резюме

Выступающий и слушатель не всегда в одном и том же виде в речевом процессе. Во время речевой речи говорящий и слушающий человек почти идентичен: дает вопросы, ответы, речь и интервью. В другой форме слушания слушатель не вмешивается в интервью интервьюера из-за необходимости или отсутствия возможности. Такой комментарий и слух создают диалектические и монологические формы.

По сравнению с диалогической речью диалектический монолог прост с точки зрения структуры. Идея выражается одним человеком в широком или сжатом виде. Оратор не имеет обратной связи с интервьюером (или интервьюерами). Цель речи по монологии - передать сообщение любому другому контенту, используя ключевые коммуникативные типы (описательный, верительный, комментирующий, спецификацию). Это организованная, запрограммированная речь. То есть он предпочитает говорить то, что должен сказать, определяет объем, характер выражения, выбирает форму заявки для конкретного человека или аудитории, языковые материалы, уровень интервьюера (интервьюеров) и его впечатления от как влиять на него.

Sh.Sh. Aliyeva

Presentation of Kefli Iskander and Molla Abbas in the context of dramatic speech

Summary

The speaker and the listener are not always in the same form in the speech process. During a speech practice speaking and listening person is almost identical: gives questions, answers, speaking, and interviewing. In another form of listening, the listener does not interfere with the interviewer's interview because of the need or the lack of opportunity. This kind of commentary and listening creates dialectic and monologist forms.

Compared with the dialogical speech dialectic monologue is simple in terms of structure. The idea is expressed by one person in a broad or concise way. The speaker does not have any feedback with the interviewer (or interviewers). The goal of the menology speech is to convey

a message to any other content using the key communicative types (descriptive, verification, commenting, specification). This is an organized, programmed speech. That is, he prefers to say what he is supposed to say, determines the scope, character of the expression, chooses the application form for a particular individual or audience, language materials, the level of the interviewer (interviewers), and his impressions on how to influence it.

Redaksiyaya daxil olub: 30.08.2021